

Katarzyna Ryszewska (UNIWERSYTET JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH)

ORCID: 0000-0002-2692-4872

Osiągnięcia Jana Samsonowicza (1888–1959) w badaniach pradziejów regionu świętokrzyskiego

DOI 10.25951/4233

SUMMARY

The achievements of Jan Samsonowicz (1888–1959) in research on prehistory of the Świętokrzyskie region

Jan Samsonowicz was associated with the Świętokrzyskie land throughout his professional career. His geological and archaeological discoveries made in the Świętokrzyskie Mountains area were of immense significance for the development of knowledge about prehistory of this region. Jan Samsonowicz's achievements should be appreciated with regard to setting the places of occurrence of several kinds of flint, a raw material which was commonly used by the representatives of many archaeological cultures. What rendered particularly spectacular was the discovery of striped flint mine in Krzemionki, which is a unique archaeological relic. Jan Samsonowicz's discovery of the deposits of iron ore in Rudki, near Nowa Słupia was also essential for the reconstruction of the Świętokrzyskie area's prehistory. These deposits were exploited and smelted on a large scale by the population of przeworska culture in the Roman period of the Iron Age.

KEYWORDS: Jan Samsonowicz, The Świętokrzyskie Mountains, archaeology.

STRESZCZENIE

Jan Samsonowicz przez całe swoje życie zawodowe był związany z ziemią świętokrzyską. Jego geologiczne i archeologiczne odkrycia dokonane na obszarze Gór Świętokrzyskich miały ogromne znaczenie dla rozwoju wiedzy o prehistorii tego regionu. Bardzo wysoko należy

ocenić osiągnięcia Samsonowicza dotyczące ustalenia miejsc występowania kilku rodzajów krzemienia, surowca powszechnie wykorzystywanego przez przedstawicieli wielu kultur archeologicznych. Szczególnie spektakularne okazało się odkrycie kopalni krzemienia pasiastego w Krzemionkach, stanowiącej unikatowy zabytek archeologiczny. Bardzo istotne dla rekonstrukcji pradziejów regionu świętokrzyskiego było także odnalezienie przez Samsonowicza w Rudkach, koło Nowej Słupi, złóż rud żelaza eksploatowanego i masowo wytapianego przez ludność kultury przeworskiej w okresie rzymskim epoki żelaza.

SŁOWA KLUCZOWE: Jan Samsonowicz, Góry Świętokrzyski, archeologia.

Wybitny polski geolog Jan Samsonowicz w latach młodości oraz w początkach swojej drogi zawodowej przejawiał żywe zainteresowanie archeologią i wniósł bardzo znaczny wkład w rozwój badań nad prehistorią ziemi świętokrzyskiej. Dotychczasowe publikacje poświęcone osobie oraz dokonaniom Samsonowicza dotyczą przede wszystkim jego działalności geologicznej i na ogół zawierają dość lakoniczne wzmianki o podejmowanych przez niego badaniach archeologicznych¹. Z kolei prace omawiające historię badań odkrytych przez geologa stanowisk archeologicznych² prezentują jedynie wycinek jego działalności, podobnie jak opracowania poświęcone surowcom wykorzystywanym przez społeczności

¹ K. Pawłowska, *Jan Samsonowicz – badacz Gór Świętokrzyskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego” 1961, t. 31, z. 1, s. 179–188; Z.J. Wójcik, *Samsonowicz Jan (1888–1959)* w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, red. H. Markiewicz, Wrocław 1992–1993, s. 436–439; W.R. Brociek., *Prof. Jan Samsonowicz. Życie i działalność 188–1957*, Ostrowiec 2008; M. Szulczewski, *Jan Samsonowicz 1888–1959*, w: *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945 (S–Ż)*, red. W. Baraniewski, W. Tygielski, A.K. Wróblewski, Warszawa 2016, s. 29–35; W. Mizerski, *Zasługi Jana Samsonowicza dla polskiego górnictwa*, „Hereditas Minariorum” 2017, t. 4, s. 251–260.

² T. Żurowski, *Górnictwo krzemienia nad rzeką Kamienną*, „Światowit” 1960, t. 23, s. 249–279; tenże, *Krzemionki Opatowskie, pomnik starożytnego górnictwa*, „Rocznik Świętokrzyski” 1962, t. 1, s. 17–96; S. Sałaciński, M. Zalewski, *Krzemionki*, Warszawa 1987; W. Borkowski, *Prehistoric Flint Mines Complex in Krzemionki (Kielce Province)*, „Archaeologia Polona” 1995, t. 33, s. 506–524; J.T. Bąbel, „Krzemionki Opatowskie”. *The Earliest Beginnings of Modern Mining*, w: *New Challenges and Visions for Mining. 21st World Mining Congress. The Mine as a Witness to History and a Monument of Technology*, Kraków 2008, s. 87–109; tenże, „Krzemionki Opatowskie”. *Monument prahistorii Europy. Kopalnie krzemienia pasiastego*, Ostrowiec Świętokrzyski 2015; J. Lech, *O badaniach prehistorycznego górnictwa krzemienia i kopalni w Krzemionkach Opatowskich*, „Przegląd Archeologiczny” 2004, t. 52, s. 15–88; tenże, *Do historii badań i udostępnienia neolitycznej kopalni krzemienia pasiastego w Krzemionkach*, „Archeologia Polski” 2016, t. 61, s. 241–278; *Górnictwo epoki kamienia: Krzemionki – Polska – Europa. W 90. rocznicę odkrycia kopalni w Krzemionkach*, red. D. Piotrowska i in., Ostrowiec Świętokrzyski 2014; D. Czernek, *Starożytna kopalnia rud żelaza w Rudkach (Sosnowce), stanowisko 2/16, w świetle badań archeologicznych Stefana Krukowskiego, przeprowadzonych w latach 1933–1934*, w: *50 lat badań nad starożytnym*

pradziejowe³. Brak natomiast publikacji omawiającej sumarycznie osiągnięcia Jana Samsonowicza na niwie archeologii. Autorka niniejszej pracy postanowiła wypełnić ową lukę w odniesieniu do Gór Świętokrzyskich, stanowiących główny obszar zainteresowań uczonego. Artykuł został oparty na publikowanych tekstach pióra Samsonowicza oraz jego współpracowników, w tym przede wszystkim Stefana Krukowskiego, na materiałach źródłowych zachowanych w Archiwum Akt Nowych, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie i w Dziale Archeologii Muzeum Narodowego w Kielcach, a także na publikacjach omawiających poszczególne archeologiczne odkrycia i badania Samsonowicza oraz podsumowujących jego dorobek w zakresie geologii.

Jan Samsonowicz przyszedł na świat 14 października 1888 r. w Szewnej (pow. opatowski) jako syn Antoniny z Konarzewskich i Tomasza, urzędnika kolejowego, wywodzącego się z zubożałej rodziny szlacheckiej. W 1909 r. chłopiec ukończył szkołę elementarną w Dęblinie. Po przeniesieniu się rodziny Samsonowiczów do Kielc, w 1901 r., Jan podjął w naukę w Męskim Gimnazjum Rządowym, z którego został wydalony za udział w strajku szkolnym w 1905 r. W tym samym roku Samsonowicz, wraz ze swoim szkolnym kolegą Janem Czarnockim (1889–1951), w przyszłości również znanym geologiem, przenieśli się do prywatnej Wyższej Szkoły Handlowej, gdzie kontynuował naukę w IV klasie. W szkole tej obaj koledzy uczestniczyli w pracach kółka przyrodniczego (rys. 1). Podejmowali wówczas liczne wycieczki w różne zakątki Gór Świętokrzyskich, w trakcie których zbierali fragmenty skał i minerałów oraz skamieliny, rozwijając zainteresowania geologią, co w przyszłości u obu zaowocowało wyborem studiów⁴.

Również swoją przygodę z archeologią Jan Samsonowicz rozpoczął w trakcie nauki w Szkole Handlowej w Kielcach. W tym czasie młodzieniec nawiązał

---

hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia – Metalurgia – Edukacja, red. S. Orzechowski, I. Suliga, Kielce 2006, s. 91–102.

³ R. Schild, *Lokalizacja prahistorycznych punktów eksploatacji krzemienia czekoladowego na północno-wschodnim obrzeżeniu Gór Świętokrzyskich*, „Folia Quaternaria” 1971, nr 39, s. 1–60; B. Balcer, K. Kowalski, *Z badań nad krzemieniem pasiastym w pradziejach*, „Wiadomości Archeologiczne” 1978, t. 43, z. 2, s. 127–145; J. Lech, *Stefan Krukowski i początki badań nad pradziejowym górnictwem krzemienia w Polsce (1919–1939)*, w: *Prof. Stefan Krukowski (1890–1982). Działalność archeologiczna i jej znaczenie dla nauki polskiej*, red. J. Lech, J. Partyka, Ojców 1992, s. 129–161; *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia – metalurgia – edukacja*, red. S. Orzechowski, I. Suliga, Kielce 2006; *Krzemień świeciechowski w pradziejach*, red. B. Matraszek, S. Sałaciński, Warszawa 2002; *Krzemień czekoladowy w pradziejach*, red. W. Borkowski i in., Warszawa–Lublin 2008.

⁴ Z.J. Wójcik, *Samsonowicz Jan*, s. 436; W.R. Brociek, *Prof. Jan Samsonowicz. Życie i działalność 1888–1957*, Ostrowiec 2008, s. 3–7.

współpracę z działającym od 1908 r. oddziałem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK) w tym mieście, w czym także towarzyszył mu Jan Czarnocki. Zbiorami gromadzonymi od tego roku w kieleckim oddziale zajmował się kustosz nowo powstałego muzeum PTK w Kielcach Tadeusz Włoszek, powstaniec styczniowy, mgr nauk historycznych i filologicznych, emerytowany nauczyciel greki i łaciny. Jego współpracownikami w działach geologicznym i archeologicznym zostali m.in. obaj młodzi członkowie kieleckiego oddziału PTK. Od tej pory część pozyskiwanych podczas wspomnianych wycieczek okazów, zarówno geologicznych, jak i archeologicznych, uczniowie przekazywali do zbiorów muzealnych⁵.

Rys. 1. Członkowie koła przyrodniczego Szkoły Handlowej w Kielcach (w środku, z prawej, Jan Samsonowicz), fotograf nieznan

Źródło: *Dla siebie i dla szkoły. Pamiętnik wydany staraniem pierwszych arbitryentów Szkoły Handlowej Miejskiej w Kielcach*, Kielce 1909, s. 279.

⁵ Z.J. Wójcik, *Samsonowicz Jan*, s. 436; W. Koterski-Spalski, *Historia Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach (1908–1939)*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1962, t. 1, s. 29; K. Ryszewska, *Udział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w badaniach i gromadzeniu zabytków archeologicznych na ziemiach międzyrzecza Wisły i Pilicy do 1939 r.*, „Między Wisłą a Pilicą” 2007, t. 6, s. 149–150.

Głównym terenem wypraw podjętych przez Samsonowicza i Czarnockiego w latach 1908–1909 stały się południowe rejony ówczesnego powiatu kieleckiego guberni kieleckiej, a ich celem była rejestracja znajdujących się tam stanowisk archeologicznych. Dzięki lekturze publikacji archeologicznych uczniowie byli dobrze zorientowani w stanie badań nad pradziejami Kielecczyzny, słusznie uznając go za niezadowalający. Aby poprawić ten niekorzystny stan rzeczy, powzięli bardzo ambitny plan opracowania archeologicznej monografii powiatu kieleckiego. Nie zdołali go w pełni zrealizować, niemniej w trakcie poszukiwań prowadzonych w obrębie dorzeczy rzek: Czarnej Nidy, Bielnianki, Bobrzka i Łośni, młodzi badacze zlokalizowali i wyróżnili 34 stanowiska „przeddziejowe” oraz zebrali obfity materiał zabytkowy⁶. Wyniki badań opublikowali następnie w obszernym *Pamiętniku wydanym staraniem pierwszych arbituryentów Szkoły Handlowej Miejskiej w Kielcach*, gdzie ich opracowanie znalazło miejsce wśród *Referatów z Koła przyrodniczego*⁷. W swojej pracy Czarnocki i Samsonowicz zawarli skrótową charakterystykę każdego z odkrytych stanowisk, skrupulatnie wymieniając pozyskane tam zabytki. Większość ze stanowisk zinterpretowali jako „stacye krzemienne”, czyli miejsca występowania skupisk zabytków krzemiennych, oraz jako „cmentarzyska żarowe”. Tym ostatnim określeniem niedoświadczeni badacze nazywali wszystkie miejsca występowania fragmentów naczyń ceramicznych, mylnie sądząc, że w każdym wypadku mają do czynienia z pozostałościami popielnic⁸.

Podczas penetracji porzecza Czarnej Nidy, na niewielkiej wydmie w podkieleckiej wsi Leszczyny, badacze zlokalizowali zarówno „stację krzemioną”, jak i „cmentarzysko żarowe”, gdzie odnaleźli kilka fragmentów ceramiki, 100 „okrzesków” (odłupków) i wiórów oraz kilkadziesiąt narzędzi krzemiennych. Do najciekawszych stanowisk zbadanych przez młodych miłośników archeologii należała położona obok Leszczyn wydma Turek, badana już wcześniej przez bardzo zasłużonego dla regionu archeologa amatora ks. Władysława Siarkowskiego⁹. Samso-

⁶ K. Ryszewska, *Historia badań archeologicznych na obszarze międzyrzecza Wisły i Pilicy w XIX i na początku XX wieku*, Kielce 2013, s. 181–182.

⁷ J. Samsonowicz, J. Czarnocki, *Powiat kielecki pod względem archeologicznym*, w: *Dla siebie i dla szkoły. Pamiętnik wydany staraniem pierwszych arbituryentów Szkoły Handlowej Miejskiej w Kielcach*, Kielce 1909, s. 465–512.

⁸ Tymczasem w trakcie później przeprowadzonych badań wiele ze zlokalizowanych przez Samsonowicza i Czarnowskiego stanowisk zinterpretowano jako pozostałości osad, najczęściej neolitycznych.

⁹ W. Siarkowski, *Wiadomość o zabytkach przedhistorycznych w Turku (pod Leszczynami), w Morawicy i Trzcionej (pod Zagrodami) w Kieleckiem*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1887, t. 11, s. 1–12; K. Ryszewska, *Ksiądz Władysław Siarkowski (1840–1902) jako archeolog amator*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1995, t. 13, s. 167–171.

nowicz i Czarnocki odkryli znaczną liczbę wyrobów krzemiennych, w tym liczne wióry i odłupki oraz kilka rodzajów narzędzi¹⁰. Eksploracja niewielkich wydm w Bilczy (również badanej przed laty przez ks. Siarkowskiego, o czym zachowała się pamięć wśród miejscowych chłopów) ujawniła obecność następnej „pracowni produkcji narzędzi krzemiennych”¹¹. Owocna okazała się wizyta w Sukowie, gdzie badacze natrafili m.in. na bardzo liczne odłupki i wióry, w tym okazy geometryczne¹². Odnaleźli tam także dużą liczbę ułamków naczyń ceramicznych¹³, na ogół wykonanych ręcznie, najczęściej zdobionych ornamentem sznurowym, kreskowym oraz plastycznym¹⁴.

Kolejne „stacye” lub „pracownie” wyrobów krzemiennych oraz „żarowe cmentarzyska” Czarnocki i Samsonowicz zlokalizowali w porzeczach rzeki Mielnianki oraz Bobrzki. Do najciekawszych można zaliczyć stanowiska archeologiczne leżące na wydmach w Bruszni (dziś Bruśnia), Podwołu, Brzezinach, Radkowicach i Starych Chęcinach. W Bruśni oprócz nielicznych fragmentów ceramiki naczyniowej¹⁵, znacznej liczby krzemiennych okrzesków i wiórów odnaleźli narzędzia z tego surowca, w tym okazy mikrolityczne¹⁶. Na wydmie w Podwołu poza wyrobami krzemiennymi młodzi archeolodzy znaleźli ułamki naczyń ceramicznych oraz ludzkie szczątki kostne noszące ślady zielonej patyny, zapewne stanowiącej

¹⁰ Zabytki z Turka, datowane na okres mezolitu i neolitu, zachowały się w zbiorach Działu Archeologicznego Muzeum Narodowego w Kielcach (dalej: MNKi). Są to głównie odłupki (801 egzemplarzy) i mikrolityczne wiórki (103 okazy) oraz narzędzia (drapacze, skrobacze, zbrojniki grotów strzał); MNKi/A/448.

¹¹ W archeologicznych zbiorach MNKi zachowały się zabytki z Bilczy datowane na okres mezolitu oraz neolitu odłupki, rdzenie i wióry oraz narzędzia (m.in. drapacze, skrobacze, ciosak, rylec, wiórki tylcowe) wykonane z krzemienia czekoladowego, święciechowskiego i narzutowego; MNKi/A/12.

¹² W MNKi zachowały się mezolityczne i neolityczne zabytki krzemienne z Sukowa: przeszło 1000 odłupków, 11 rdzeni i 2000 mikrolitycznych wiórków oraz nieliczne narzędzia; MNKi/A/428. Wśród okazów mezolitycznych zidentyfikowano zbrojniki kultur: komornickiej, janisławickiej oraz chojnicko-pieńkowskiej; S.K. Kozłowski, *Z problematyki polskiego mezolitu. Wybrane zagadnienia z pradziejów dorzecza górnej i środkowej Wisły we wczesnym holocenie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1969, t. 34, z. 1, s. 86–88.

¹³ W MNKi znajdują się również ułamki neolitycznych naczyń ceramicznych z Sukowa, m.in. kultur pucharów lejkowatych oraz ceramiki sznurowej; MNKi/A/428, 430–431.

¹⁴ J. Samsonowicz, J. Czarnocki, *Dla siebie i dla szkoły*, s. 476–478.

¹⁵ W MNKi zachowały się pochodzące z omawianych badań fragmenty naczyń ceramicznych z Bruśni datowane na okres wczesnego średniowiecza; MNKi/A/22.

¹⁶ W MNKi znajdują się także datowane na okres mezolitu (kultura komornicka) i neolitu (kultura pucharów lejkowatych) zabytki krzemienne z Bruśni, głównie wykonane z krzemienia czekoladowego i jurajskiego, w tym 975 odłupków, 151 wiórków oraz narzędzia (drapacze, skrobacze, wiórowce, trapezowate zbrojniki, pazury); MNKi/A/23.

pozostałość ozdób z brązu¹⁷. Kolejne zabytki krzemienne odkryli w Brzezinach¹⁸, gdzie natrafili także na wyroby kamienne (toporek z granitu oraz połowę „siekiery z otworem”¹⁹), fragmenty naczyń ceramicznych²⁰, glinianą „przędliczkę” (przędźlik) oraz fragment bliżej nieokreślonego „upiększenia brązowego”²¹. Na wydmie w Radkowicach, obok ułamków ceramiki i dużej liczby wyrobów krzemiennych, odnaleźli kamienne ostrza 2 siekier i 9 osełek wykonanych z piaskowca²². Plonem odwiedzin badaczy w Starych Chęcinach było m.in. odkrycie wiórka z obsydianu, pierwszego zabytku wykonanego z tego surowca odnalezionego na terenie powiatu kieleckiego²³.

W dalszej części artykułu Samsonowicz i Czarnocki przeprowadzili analizę odkrytych zabytków. Zwrócili uwagę na rodzaje surowca użytego do ich wykonania, formy wyrobów, ich wymiary oraz hipotetyczną funkcję. Wymieniając rodzaje skał krzemionkowych wykorzystanych do wyrobu odnalezionych narzędzi, wyróżnili m.in. krzemień „niebiesko-szary z białymi drobnymi plamkami” (świeciechowski) oraz czekoladowy²⁴. Opisując zachowaną bardzo fragmentarycznie ceramikę, podawali informacje dotyczące rodzaju gliny i domieszki, grubości ścianek, jakości wypału oraz sposobu i formy ornamentowania. Publikacja debiutujących autorów zawierała także charakterystykę hydrografii i geologii oraz rys orograficzny południowej części powiatu kieleckiego wraz z załączonymi mapami, na które naniesiono zbadane stanowiska. Tekst wzbogaciły również tablice z rysunkami lub zdjęciami wybranych zabytków²⁵.

Skromniejsze rezultaty przyniosła wyprawa Czarnockiego i Samsonowicza na obszar porzecza rzeki Łośni, które pomimo to uznali za interesujące ze względu na stosunkowo częstsze występowanie tam zabytków „charakteryzujących

¹⁷ J. Samsonowicz, J. Czarnocki, *Dla siebie i dla szkoły*, s. 480.

¹⁸ Część krzemiennych zabytków z Brzezín zachowała się w zbiorach MNKi. Są to przede wszystkim odłupki, drobne wióry, sierpce, zgrzebła, pazury, drapacz i skrobacz, wykonane z krzemienia czekoladowego, świeciechowskiego, wołyńskiego, jurajskiego i pasiastego, datowane na okres neolitu i wiązane głównie z kulturą pucharów lejkowatych; MNKi/A/33.

¹⁹ Chodzi tu nie o siekiere, lecz o toporek znajdujący się w zbiorach MNKi; MNKi/A/34.

²⁰ Zabytki te przypisano później kulturze pucharów lejkowatych; L. Kozłowski, *Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit)*, Lwów 1924, s. 167.

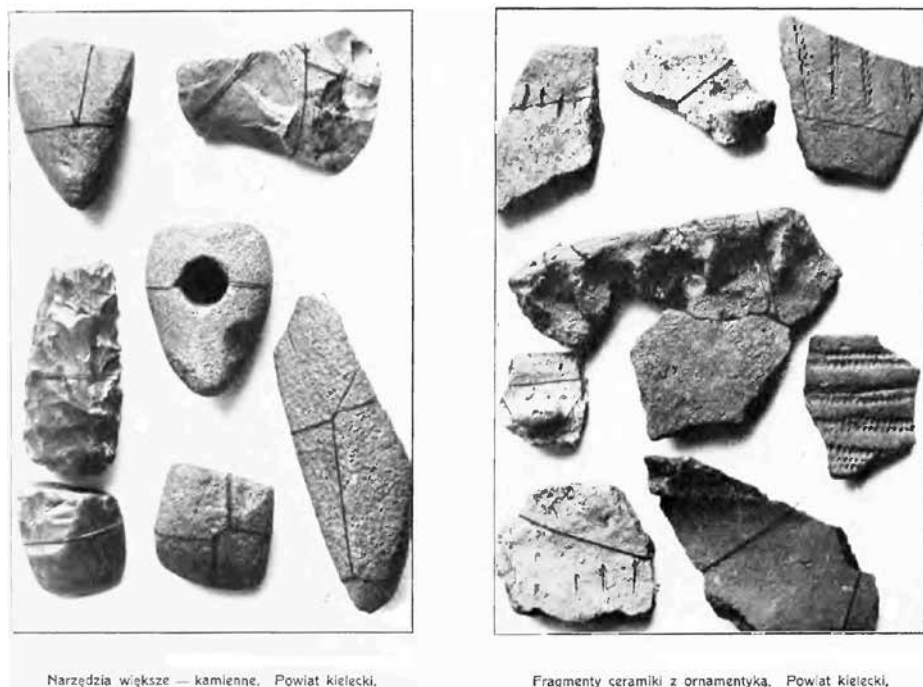
²¹ J. Samsonowicz, J. Czarnocki, *Dla siebie i dla szkoły*, s. 480.

²² Zabytki z tego stanowiska zostały później datowane na środkową i młodszą epokę kamienia; L. Kozłowski, *Epoka kamienia na wydmach wschodniej części Wyzyny Małopolskiej*, Lwów–Warszawa 1923, s. 25.

²³ J. Samsonowicz, J. Czarnocki, *Dla siebie i dla szkoły*, s. 478–481.

²⁴ Tamże, s. 483.

²⁵ K. Ryszewska, *Historia badań*, s. 181–182.

Rys. 2. Wyroby krzemienne, kamienne i fragmenty naczyń ceramicznych pochodzące z badań Jana Samsonowicza i Jana Czarnockiego

Źródło: J. Samsonowicz, J. Czarnocki, *Dla siebie i dla szkoły*, tab. VII.

epokę brązową”, w tym wyrobów z tego właśnie surowca. Do stosunkowo najbogatszych w zabytki należały wydmy w okolicach góry Miedzianki i w Zajączkowie. W Miedziance odnaleźli około 100 krzemienych odłupków i wiórów oraz przeszło 20 narzędzi²⁶, w tym m.in. grot oszczepu, a także obuch granitowego toporka²⁷. W Zajączkowie oprócz wielu okrzesków i wiórów oraz kilku rdzeni odnaleźli narzędzia, m.in. drobne okazy geometryczne²⁸. Pięć popielnic z epoki brązu oraz podwójny zwój brązowego drutu „w formie pierścienia”²⁹ odkryli na pagórku w Łopusznie. Z relacji badaczy wynika, że w tym samym miejscu rok

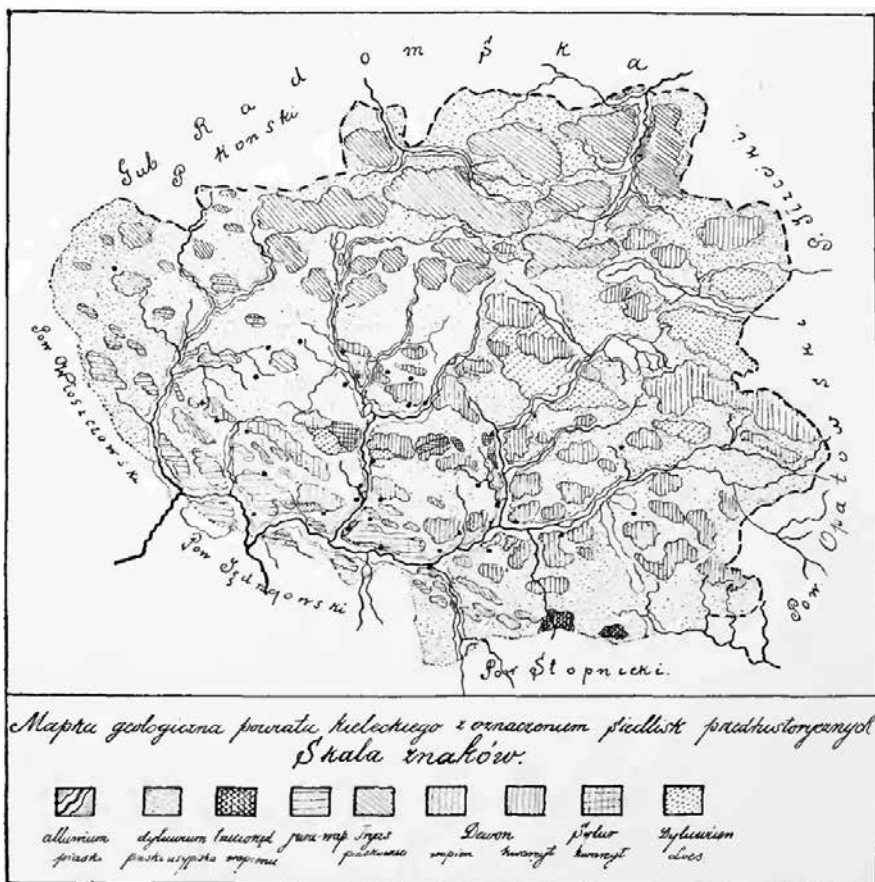
²⁶ Zabytki te później zidentyfikowano jako neolityczne; L. Kozłowski, *Epoka kamienia*, s. 26.

²⁷ J. Samsonowicz, J. Czarnocki, *Dla siebie i dla szkoły*, s. 481–482.

²⁸ W zbiorach MNKi przetrwała część zabytków z tego stanowiska (drapacze, skrobacze, zbrojniki do strzał łuku) wykonanych z krzemienia kredowego, czekoladowego i jurajskiego, datowanych na okres mezolitu oraz neolitu; MNKi/A/475.

²⁹ Są to zabytki charakterystyczne dla kultury łużyckiej.

Rys. 3. Mapa geologiczna powiatu kieleckiego wraz z przebadanymi stanowiskami archeologicznymi

Źródło: J. Samsonowicz, J. Czarnocki, *Dla siebie i dla szkoły*, rys. 7.

wcześniej tamtejszy właścianin wydobyl podczas orki urnę oraz kilka ozdób z brązu. Naczynie rozbił, a ozdoby pozostawił u siebie, uważając je za złote³⁰.

Odnalezione podczas omawianych badań zabytki młodzi archeolodzy skatalogowali, a następnie przekazali do zbiorów Muzeum PTK w Kielcach. Wyniki ich badań zostały później wykorzystane przez kolejnych, już profesjonalnych archeologów, przygotowujących opracowania dotyczące epoki kamienia, zarówno na obszarze Małopolski³¹, jak i całych ziem polskich³², a znaczna część zabyt-

³⁰ J. Samsonowicz, J. Czarnocki, *Dla siebie i dla szkoły*, s. 481–482, 504–505.

³¹ L. Kozłowski, *Epoka kamienia*.

³² L. Kozłowski, *Młodsza epoka kamienna*.

ków przetrwała do tej pory w zbiorach Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Kielcach.

W przyszłości Samsonowicz i Czarnocki planowali przeprowadzenie badań archeologicznych na pozostałym obszarze powiatu kieleckiego, jednak na przeszkodzie stanęły im inne obowiązki, wynikające z rozpoczętych studiów. Obaj młodzi miłośnicy archeologii podjęli bowiem decyzję o studiowaniu geologii i to na różnych uczelniach. Jan Samsonowicz wybrał Uniwersytet w Petersburgu, który ukończył w 1914 r. na podstawie pracy poświęconej utworom dewońskim Gór Świętokrzyskich. Nie stracił jednak kontaktu z archeologią ani nie zarzucił współpracy z PTK. W czasie wakacji, spędzanych przeważnie w rodzinnych stronach, nie tylko prowadził tam badania geologiczne³³, lecz także doraźnie poszukiwania archeologiczne. Wyroby krzemienne, odnalezione podczas prac terenowych odbytych w okolicach Jamna (pow. opatowski), młody badacz tradycyjnie ofiarował kieleckiemu muzeum PTK³⁴.

W 1915 r. Jan Samsonowicz powrócił do kraju i został zatrudniony jako starszy asystent w Katedrze Geologii na Uniwersytecie Warszawskim. W kwietniu 1919 r. zmienił pracę, przenosząc się do nowo utworzonego Państwowego Instytutu Geologicznego w Warszawie. Podczas pracy w obu wymienionych placówkach Samsonowicz prowadził geologiczne badania terenowe w regionie świętokrzyskim³⁵.

W 1921 r. nawiązał współpracę z archeologiem Stefanem Krukowskim (1890–1982), który pełnił w tym czasie funkcję konserwatora utworzonego w 1920 r. Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Prehistorycznych (PGKZP) na okręg południowo-warszawski, a od 1922 r. na okręg kielecki³⁶. Krukowski interesował się wówczas rozmieszczeniem złóż skał krzemionkowych pozyskiwanych i użytkowanych przez społeczności pradziejowe, domyślając się, bardzo trafnie, ich występowania m.in. w regionie świętokrzyskim³⁷. Dał temu wyraz w poświę-

³³ Z.J. Wójcik, *Samsonowicz Jan*, s. 436; M. Szulczewski, *Jan Samsonowicz 1888–1959*, s. 23–26.

³⁴ Zabytki te, kilka odłupków i drapaczy oraz półtylczak, zachowały się do dziś w zbiorach MNKi; MNKi/A/128.

³⁵ Z.J. Wójcik, *Samsonowicz Jan*, s. 436; J. Skoczylas, *Nauki geologiczne w Polsce 1918–1939 – problemy i kierunki badań: próba ujęcia tematu*, „Kwartalnik Nauki i Techniki” 1984, t. 29, z. 1, s. 90–94.

³⁶ *Tymczasowe Okręgi Konserwatorskie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1920, t. 5, z. 1–2, s. 83; J. Wrońska, *Początki działalności naukowej prof. Stefana Krukowskiego*, w: *Prof. Stefan Krukowski (1890–1982)*, s. 44; S.K. Kozłowski, *Stefan Krukowski. Narodziny giganta*, Warszawa 2007, s. 26–41.

³⁷ J. Lech, *Stefan Krukowski*, s. 129–161.

conych temu zagadnieniu publikacjach³⁸ i pragnął zweryfikować swoje hipotezy podczas badań terenowych.

Według Krukowskiego inicjatywa zorganizowania w 1921 r. pierwszej wspólnej wyprawy obu badaczy, której celem było odnalezienie miejsc występowania złóż krzemieni oraz związanych z nimi stanowisk archeologicznych, wyszła od Jana Samsonowicza³⁹. Wyprawa ta objęła dolinę Wisły, na odcinku między Zawichostem a ujściem rzeki Kamiennej, oraz dolinę tej ostatniej. W trakcie prowadzonych we wrześniu i październiku poszukiwań badaczom udało się zlokalizować złoża krzemienia oraz pracownie krzemienne datowane przez Krukowskiego na okres „mikrolitu”⁴⁰ i neolitu. Były to m.in. miejsca obróbki krzemienia szarego biało nakrapianego odkryte we wsi Szymanówka i na Górze Grodzkiej we wsi Nowe.

Na zabytki krzemienne „mikrolityczne” i neolityczne wykonane z rozmaitych gatunków krzemienia: narzutowego bałtyckiego, szarego biało nakrapianego, „woskowo czekoladowego” (dziś nazywanego czekoladowym) i krzemienia nazywanego przez Samsonowicza „astarckim”⁴¹ (pasiastego) natrafiono także we wsiach Linów i Lemieszce (pow. opatowski) oraz we wsiach: Ciszyca Dolna, Zemborzyn Kościelny, z 5 wyodrębnionymi przez Krukowskiego stanowiskami archeologicznymi, oraz Skarbka Dolna. Do najciekawszych dokonanych wówczas odkryć należy zaliczyć stanowisko archeologiczne zlokalizowane przez badaczy we wsi Borownia, koło Rudy Kościelnej, gdzie odnaleziono pozostałości „bogatej pracowni” obróbki krzemienia pasiastego z licznymi narzędziami wykonanymi z tego surowca i powstałymi przy ich produkcji odpadkami⁴².

W kwietniu 1922 r. Jan Samsonowicz wraz ze Stefanem Krukowskim podjęli kolejne wspólne badania terenowe obejmujące tereny powiatów iłżeckiego i ra-

---

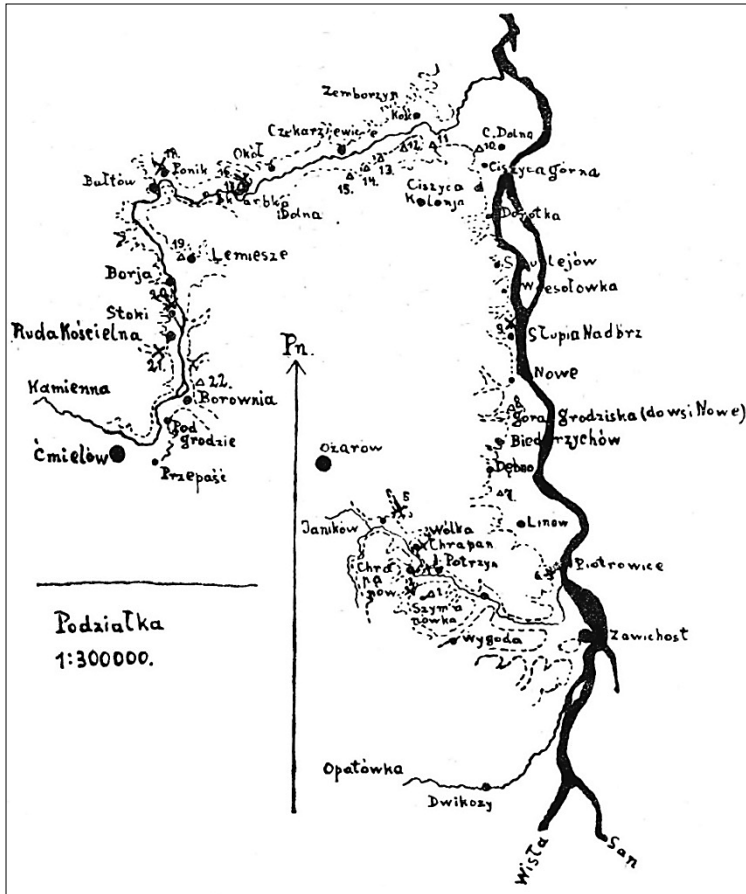
³⁸ S. Krukowski, *Pierwociny krzemieniarskie górnictwa, transportu i handlu w holocenie Polski. Wnioski z właściwości surowców i wyrobów*, „Wiadomości Archeologiczne” 1920, t. 5, s. 185–206; tenże, *Pierwociny krzemieniarskie górnictwa, transportu i handlu w holocenie Polski. Wnioski z właściwości surowców i wyrobów. Cz. II*, „Wiadomości Archeologiczne” 1922, t. 7, s. 34–57.

³⁹ S. Krukowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Warszawski-Południowy*, „Wiadomości Archeologiczne” 1921, t. 6, s. 157–164.

⁴⁰ Mikrolitem Krukowski nazywał końcowy etap starszego okresu epoki kamienia (paleolitu) i środkowy okres epoki kamienia (mezolit) charakteryzujące się wytwarzaniem drobnych, czyli mikrolitycznych, narzędzi krzemiennych; S.K. Kozłowski, *Stefan Krukowski. Narodziny giganta*, s. 89.

⁴¹ Określonego tak ze względu na pochodzenie „z poziomu astarckiego piętra sekwańskiego jury”; S. Krukowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Warszawski-Południowy*, s. 162.

⁴² Tamże, s. 163.

Rys. 4. Szlak wyprawy Jana Samsonowicza i Stefana Krukowskiego z 1921 r. prowadzący doliną rzek Wisły i Kamiennej

Źródło: S. Krukowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Warszawski-Południowy*, „Wiadomości Archeologiczne” 1921, t. 6, rys. 10.

domskiego. Szczególnie wartościowym rezultatem tej wyprawy była lokalizacja złóż krzemienia pasiastego w Błazinach oraz czekoladowego w okolicach Iłży i Seredzic, Polan, Wierzbicy i Orońska⁴³ wykorzystywanych przez przedstawicieli wielu kultur prehistorycznych. Krukowski i Samsonowicz zarejestrowali także wówczas wiele nieznanych dotąd stanowisk archeologicznych, a w kilku przypadkach zweryfikowali wyniki wcześniejszych badań. We wsi Goworzyn zlokalizowa-

⁴³ S. Krukowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Kielecki w r. 1922*, „Wiadomości Archeologiczne” 1923, t. 8, z. 1, s. 69–70.

li 3 stanowiska archeologiczne z zabytkami krzemiennymi, wykonanymi przede wszystkim z surowca czekoladowego, zidentyfikowanymi przez Krukowskiego jako paleolityczne, „tardenuaskie”⁴⁴ oraz najliczniejsze neolityczne. Tym ostatnim towarzyszyła ceramika kultury „czasz lejkowatych” (pucharów lejkowatych). We wsi Pakosław, na uroczysku Borek, badacze natrafili na narzędzia z krzemienia czekoladowego i szarego biało nakrapianego, określone przez nich jako neolityczne oraz fragmenty ceramiki „prasłowiańskiej” (wczesnośredniowiecznej). Z kolei w pobliżu położonego w nieopodal Pakosławia młyna Trupienie odnaleźli wyroby z krzemienia czekoladowego, uznane za paleolityczne⁴⁵. Bardzo interesujące rezultaty przyniosła wizyta we wsi Polany, gdzie archeolog wyróżnił dwa stanowiska archeologiczne, charakteryzujące się występowaniem dużej liczby wyrobów wykonanych z krzemienia czekoladowego⁴⁶. Podobne okazy z krzemienia czekoladowego badacze odnaleźli również w pobliskiej Wierzbicy⁴⁷.

Samsonowicz i Krukowski odwiedzili także dwa miejsca badane już wcześniej (w latach 1903–1904) przez archeologów starszego pokolenia: artystę malarza Mariana Wawrzeckiego oraz dziennikarza i wydawcę Szczęsnego Jastrzębowskiego⁴⁸. Jednym z nich była wydma Borowina położona na polach wsi Gulin i Gulinek. Krukowski zidentyfikował leżące tam wyroby krzemienne pochodzące z różnych okresów epoki kamienia, ułamki ceramiki łużyckiej oraz „inne skorupy

---

⁴⁴ Kultura tardenuaska to jedna z kultur archeologicznych mezolitu.

⁴⁵ S. Krukowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Kielecki*, s. 67–68.

⁴⁶ W trakcie późniejszych badań wyróżniono tu kilka stanowisk, w tym miejsc eksploatacji krzemienia oraz pracowni jego obróbki, datowanych na starszy i młodszy okres epoki kamienia oraz wczesną epokę brązu; R. Schild, *Lokalizacja prahistorycznych punktów*, s. 30–34; J. Budziszewski, *Stan badań nad występowaniem i pradžejową eksploatacją krzemienia czekoladowych*, w: *Krzemień czekoladowy w pradziejach*, s. 69–72.

⁴⁷ S. Krukowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Kielecki*, s. 68–69. Badania prowadzone w latach późniejszych przez Krukowskiego i kolejnych badaczy ujawniły występowanie w Wierzbicy kilku miejsc eksploatacji krzemienia czekoladowego datowanych na okres późnego paleolitu, neolitu, epokę brązu i wczesną epokę żelaza; R. Schild, *Lokalizacja prahistorycznych punktów*, s. 34–35; J. Budziszewski, *Stan badań*, s. 72–77.

⁴⁸ M. Wawrzecki, S. Jastrzębowski, *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskiem dokonane przez Maryana Wawrzeckiego i Szczęsnego Jastrzębowskiego w sierpniu 1902 roku*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1904, t. 7, s. 152–153; M. Wawrzecki, *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim dokonane w lipcu, sierpniu i wrześniu 1904 r. przez M. Wawrzeckiego i S. Jastrzębowskiego*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1908, t. 10, s. 48–49; K. Ryszewska, *Historia badań*, s. 118–127.

protohistoryczne⁴⁹ stanowiące pozostałości grobów ciepłopalnych⁵⁰. Drugą z miejscowości było Orońsko z dwoma stanowiskami archeologicznymi, na których badacze dostrzegli liczne wyroby z krzemienia, głównie czekoladowego⁵¹. Ponadto na pierwszym z nich, leżącym na wschód od wsi, uznanym przez Krukowskiego „za jedno z cenniejszych stanowisk wydmyowych u nas”⁵², dostrzegli pozostałości znanych z relacji Wawrzeńckiego zniszczonych grobów „protohistorycznych”⁵³.

Ogromnie interesujące rezultaty przyniosły badania geologiczne przeprowadzone przez Jana Samsonowicza na terenie Gór Świętokrzyskich w lipcu 1922 r. W pracach tych nie uczestniczył Stefan Krukowski, który jednak, jak podał sam geolog, był ich inspiratorem. Efektem badań była lokalizacja złóż krzemienia czekoladowego między Iłżą a Błazinami, w okolicach Żuchowca, Karolowa i Glinian⁵⁴. Podczas omawianej wyprawy geolog odkrył także złoża krzemienia pasiatego występujące w okolicach Iłży oraz w obrębie niecki magońskiej, m.in. na terenie kolonii Krzemionki. Podczas pobytu w tym ostatnim miejscu Samsonowicz zwrócił uwagę na hałdy z leżącymi na nich dużymi ilościami krzemienia pasiatego i wykonanymi z niego narzędziami. W pobliżu dostrzegł liczne doły o średnicy 1,5–2,5 m i głębokości 5–6 m, które trafnie zinterpretował jako „przedhistoryczne szyby górnicze”⁵⁵. Od szybów odchodziły chodniki o wysokości 0,5–0,7 m, szerokości 1,5 m i długości do 10 m z pozostawionymi filarami oporowymi o średnicy 1 m. Po-

⁴⁹ S. Krukowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Kielecki*, s. 69.

⁵⁰ Zabytki z tego stanowiska, zachowane w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej: PMA), reprezentują kulturę grobów kloszowych z epoki żelaza; B. Balcer, *Materiały kloszowe z województwa kieleckiego w zbiorach państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1961, t. 27, z. 2, s. 264.

⁵¹ Nowsze badania ujawniły występowanie w Orońsku śladów pobytu ludności z wszystkich okresów epoki kamienia, w tym pozostałości odkrywkowej kopalni krzemienia czekoladowego oraz pracowni jego obróbki; R. Schild, *Lokalizacja prahistorycznych punktów*, s. 39–40.

⁵² S. Krukowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Kielecki*, s. 69–70.

⁵³ Tamże, s. 69. Późniejsza analiza zachowanych w PMA zabytków ujawniła, że na tym stanowisku znajdowało się cmentarzysko kultury grobów kloszowych oraz występują ślady osadnictwa kultury przeworskiej z okresu rzymskiego epoki żelaza; B. Balcer, *Materiały kloszowe*, s. 261–264; T. Liana, *Znaleziska a z okresu późnolateńskiego i rzymskiego z terenu województwa kieleckiego w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego*, „Wiadomości Archeologiczne” 1962, t. 28, z. 1, s. 50.

⁵⁴ J. Samsonowicz, *O złożach krzemieni w utworach jurajskich północno-wschodniego zbocza Gór Świętokrzyskich*, „Wiadomości Archeologiczne” 1923, t. 8, z. 1, s. 22.

⁵⁵ Tamże, s. 17; T. Żurowski, *Krzemionki Opatowskie, pomnik starożytnego górnictwa*, „Rocznik Świętokrzyski” 1962, t. 1, s. 17–96.

święcona omawianemu odkryciu publikacja Samsonowicza zawierała jego bardzo trafne spostrzeżenia na temat warunków pracy dawnych górników. Niewielka wysokość korytarzy wskazywała, jego zdaniem, na konieczność pracy w pozycji kłępczącej lub leżącej, a zachowane na podłogach pozostałości popiołu i węgla drzewnych oraz widoczne na stropach okopcenia – na oświetlanie chodników ogniem⁵⁶. Przy okazji Samsonowicz doszedł także do bardzo słusznego wniosku, że kopalnia krzemienia istniała również na zlokalizowanym rok wcześniej stanowisku w Borowni, co potwierdziły jego późniejsze badania⁵⁷. O nowo dokonany odkryciu Samsonowicz bezzwłocznie powiadomił Stefana Krukowskiego, który niebawem przybył do Krzemionek, gdzie „zwiedził [...] pobieżnie powierzchnie kopalni i małe podziemi”⁵⁸ oraz trafnie zinterpretował stanowisko jako pochodzące z okresu neolitu, nie decydując się jednak wówczas na jego zbadanie.

Teren prehistorycznej kopalni był w tym czasie zagrożony prowadzoną przez okoliczną ludność eksploatacją wapienia. Powracający do Krzemionek geolog zwrócił na to niekorzystne zjawisko uwagę kierownictwa PGKZP, w czym sekundowali mu członkowie Oddziału PTK w Ostrowcu Świętokrzyskim⁵⁹. W odpowiedzi na te doniesienia kierownictwo PGKZP delegowało w 1925 r. konserwatora okręgu zachodnio-małopolskiego Józefa Żurowskiego (1892–1936)⁶⁰ do przeprowadzenia w kopalni badań ratowniczych. W latach 1928–1931 do Krzemionek powrócił Stefan Krukowski, który podjął tam prace badawcze oraz intensywne starania o zabezpieczenie kopalni przed dalszym niszczeniem⁶¹.

Po odkryciu miejsc występowania i eksploatacji krzemienia czekoladowego i pasiastego Jan Samsonowicz postanowił zweryfikować przypuszczenia Stefana

⁵⁶ J. Samsonowicz, *O złożach krzemieni*, s. 22–23; M. Radwan, *Prehistoryczne kopalnie krzemienia w pow. opatowskim*, „Ziemia” 1926, t. 11, nr 5, s. 69–72.

⁵⁷ J. Lech, *Archeologiczne badania wykopaliskowe prehistorycznej kopalni krzemienia „Borownia” w Rudzie Kościelnej*, <http://krzemionki.pl/aktualnosci/archeologiczne-badania-wykopaliskowe-prehistorycznej-kopalni-krzemienia-borownia-w-rudzie-koscielnej> (dostęp: 20.02.2019).

⁵⁸ S. Krukowski, *Pierwsza charakterystyka stanowiska kopalnianego Krzemionki na podstawie jego pozostałości naziemnych*, „Wiadomości Archeologiczne” 1932, t. 11, s. 53; tenże, *Krzemionki Opatowskie*, Warszawa 1939, s. 113.

⁵⁹ *Sprawozdanie z działalności Kierownictwa Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Prehistorycznych za rok 1925*, „Wiadomości Archeologiczne” 1929, t. 10, s. 201.

⁶⁰ J. Żurowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego Okręgu Zachodniomałopolskiego i Śląskiego za lata 1924–1926*, „Wiadomości Archeologiczne” 1929, t. 10, s. 220–221.

⁶¹ S. Krukowski, *Krzemionki*, s. 114–126; D. Piotrowska, *Krzemień pasiasty i początki badań prehistorycznego górnictwa*, w: *Górnictwo epoki kamienia*, s. 33–44.

WNĘTRZE KORYTARZA BOCZNEGO   Fot. M. Żakowska.
W KOPALNI KRZEMIANA NA KRZEMIONKACH.

Rys. 5. Jeden z chodników w kopalni w Krzemionkach, fot. M. Żakowska

Źródło: M. Radwan, *Przedhistoryczne kopalnie krzemienia w pow. opatowskim*, „Ziemia” 1926, t. 11, nr 5, s. 71.

Krukowskiego dotyczące położenia złóż krzemienia szarego biało nakrapianego, które ów archeolog domyślnie lokalizował w dolinie Wisły, pomiędzy Puławami a Zawichostem⁶². W maju i czerwcu 1923 r. geolog zorganizował dwie wyprawy prowadzące w okolice Rachowa, natrafiając w okolicy pobliskiego Świeciechowa na liczne bryły poszukiwanego krzemienia. Bliższe oględziny okolicy, w tym miejsc wydobywania eksploatowanego przez miejscowych właścian margla kredowego, ujawniły obecność w jednym z nich konkracji krzemienia szarego biało nakrapianego, nazwanego następnie świeciechowskim⁶³. Tym samym geologiczne badania Samsonowicza kolejny raz potwierdziły trafność przypuszczeń Stefana

⁶² S. Krukowski, *Pierwociny krzemieniarskie górnictwa, transportu i handlu w holocenie Polski. Wnioski z właściwości surowców i wyrobów*, s. 14.

⁶³ J. Samsonowicz, *Odkrycie pierwotnych złóż krzemienia „szarego biało nakrapianego”*, „Wiadomości Archeologiczne” 1924, t. 9, z. 1–2, s. 99–101.

Krukowskiego. Ustalenia dotyczące lokalizacji różnych gatunków krzemieni na terenie Gór Świętokrzyskich Samsonowicz czynił także podczas badań terenowych prowadzonych w latach trzydziestych XX wieku, których rezultatem było opracowanie *Arkusza Opatów ogólnej mapy geologicznej Polski*⁶⁴.

Aczkolwiek Jan Samsonowicz najczęściej współpracował ze Stefanem Krukowskim, znane są także przypadki jego kontaktów naukowych z innymi archeologami. W 1921 r. na prośbę Józefa Żurowskiego Samsonowicz przeprowadził analizę geologiczną i geomorfologiczną stanowiska Jakuszowice⁶⁵, pow. pińczowski, wykorzystaną przez konserwatora w jego pracy doktorskiej „Wykopalisko z Jakuszowic Małych na tle zabytków krajów ościennych”⁶⁶.

W 1922 r. Jan Samsonowicz dokonał jeszcze jednego ważnego odkrycia, które w przyszłości okazało się bardzo istotne dla rekonstrukcji pradziejów regionu świętokrzyskiego. W Rudkach koło Nowej Słupi natrafił na złoża wysokoprocenowego ziemistego pirytu, hematytu i syderytu. Szybko ogłosił krótki komunikat na temat tego odkrycia⁶⁷, które zarazem zainspirowało go do opracowania opublikowanej w 1929 r. *Historii górnictwa żelaznego na zboczu Gór Świętokrzyskich*⁶⁸. W pracy tej Samsonowicz powołał się na źródła i opracowania zawierające informacje na temat dawnego górnictwa żelaza na ziemiach polskich, którego początki „giną w pomroce czasów przedhistorycznych”⁶⁹. Ponadto zwrócił uwagę na występowanie na północnych zboczach Łysogór licznych żużli żelaznych, ujawnianych najczęściej podczas orki, „znajdujących się pod rolą od kilku co najmniej stuleci”⁷⁰. Wskazał na istnienie w tym miejscu ważnego ośrodka metalurgii żelaza, któremu sprzyjały korzystne warunki naturalne związane z występowaniem „znacznych ilości łatwo dostępnych i dobrych rud żelaznych” obecnych „na przestrzeniach bardzo rozległych”. Zdaniem badacza owe rudy „musiały [...] zwrócić uwagę już pierwszych w Polsce górników”, stąd ośrodek ten funkcjonował „w od-

⁶⁴ J. Samsonowicz, *Ogólna mapa geologiczna Polski w skali 1:100 000. Arkusz Opatów (pas 45, słup 33)*, Warszawa 1934.

⁶⁵ Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, Spuścizna po Józefie Żurowskim, Geologiczne i geomorfologiczne argumenty w odniesieniu do stanowiska Jakuszowice z 2 X 1921, przypisano Janowi Samsonowiczowi, sygn. SP 36.

⁶⁶ Tamże, Spuścizna po Józefie Żurowskim, Wykopalisko z Jakuszowic Małych na tle zabytków krajów ościennych (maszynopis), sygn. SP 36.

⁶⁷ J. Samsonowicz, *O złożu hematytu w Rudkach pod Nową Słupią*, „Posiedzenia Naukowe Państwowego Instytutu Geologicznego” 1922, nr 4, s. 9–11.

⁶⁸ J. Samsonowicz, *Historia górnictwa żelaznego na zboczu Gór Świętokrzyskich*, „Pamiętnik Koła Kielczan” 1928, t. 2, s. 85–99.

⁶⁹ Tamże, s. 87.

⁷⁰ Tamże, s. 99.

ległych czasach”⁷¹. W rezultacie odkrycia dokonanego przez geologa w Rudkach, wartościowego nie tylko dla nauki, lecz także dla polskiej gospodarki, w 1925 r. rozbudowano istniejącą tam opuszczoną kopalnię rudy żelaza, podejmując na nowo jej eksploatację⁷². W latach 1933–1934 w Rudkach przeprowadzono ratownicze badania archeologiczne, w których uczestniczyli archeolodzy: Jan Bartys, Zdzisław Duraczewski i inżynier Stanisław Bobrowski. Pracami tymi kierował Stefan Krukowski, wówczas kustosz Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, a dodatkowy nadzór nad nimi sprawował Jan Samsonowicz. Badania te były reakcją na doniesienia pracowników tamtejszej kopalni o odsłonięciu w jej północnej części pozostałości starych wyrobisk górniczych oraz zabytków ruchomych, w tym wyrobów żelaznych, naczyń ceramicznych i drewnianych⁷³. Wykopaliska ujawniły ślady dawnej eksploatacji górniczej, datowane przez Krukowskiego na I–III wiek n.e. (okres rzymski epoki żelaza), oraz pozostałości pochodzącego z tych samych czasów osadnictwa kultury przeworskiej⁷⁴. Bardzo interesujące wyniki omawianych badań niestety nie zostały wówczas opublikowane⁷⁵, a kolejne prace archeologiczne w Rudkach, na terenie kopalni „Staszic”, przeprowadzono dopiero w latach 1957–1959⁷⁶.

W późniejszych latach Jan Samsonowicz w badaniach geologicznych nadal wiele uwagi poświęcał regionowi świętokrzyskiemu. Zdobywał kolejne stopnie i tytuły naukowe, habilitując się w 1925 r. na Uniwersytecie Warszawskim. W 1935 r. otrzymał tytuł profesora zwyczajnego geologii i paleontologii⁷⁷ i objął

⁷¹ Tamże, s. 85, 99.

⁷² W. Mizerski, *Zasługi Jana Samsonowicza dla polskiego górnictwa*, „Hereditas Minariorum” 2017, t. 4, s. 252–253.

⁷³ D. Czernek, *Starożytna kopalnia rud żelaza w Rudkach (Sosnówce)*, s. 91–95.

⁷⁴ Trafność tego datowania potwierdziły późniejsze badania radiowęglowe i dendrochronologiczne wyznaczające czas funkcjonowania starożytnej kopalni w Rudkach między przełomem I i II w. n.e. a drugą połową III w. n.e., podobnie datujące także zabytki z warstwy kulturowej związanej z osadnictwem kultury przeworskiej; T. Goslar, M.F. Pazdur, *Wiek radiowęglowy kopalni hematytu w Rudkach, woj. kieleckie*, w: *Materiały z sesji naukowej poświęconej pamięci prof. dr. hab. Rudolfa Jamki, 7 maja 1986 roku*, red. M. Gedl, Kraków 1988, s. 116–117; D. Czernek, *Starożytna kopalnia*, s. 97.

⁷⁵ M. Radwan, *Pierwotne hutnictwo żelazne na północnym zboczu Łysogór*, „Ziemia” 1936, t. 36, nr 2–3, s. 76. Opublikował je dopiero po latach D. Czernek na podstawie pochodzących z owych badań materiałów zabytkowych oraz ich dokumentacji, zachowanych w zbiorach PMA; D. Czernek, *Starożytna kopalnia*, s. 91–102.

⁷⁶ K. Bielenin, *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich*, Kielce 1992, s. 142.

⁷⁷ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Biuro personalne: wykazy i akta osobowe urzędników i pracowników naukowych 1919–1939, Akta osobowe Jana Samsonowicza, sygn. 5521, k. 78.

stanowisko kierownika Katedry Paleontologii Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie⁷⁸. W 1939 r. powrócił na Uniwersytet Warszawski, gdzie pracował także po zakończeniu II wojny światowej, a następnie, w 1956 r., został kierownikiem Zakładu Nauk Geologicznych Polskiej Akademii Nauk, którą to funkcję sprawował aż do śmierci w 1959 r.⁷⁹

Wszystkie wymienione tu odkrycia Jana Samsonowicza, korzeniami oraz badaniami archeologicznym i geologicznymi mocno związanego z ziemią świętokrzyską⁸⁰, miały ogromną wagę dla rozwoju wiedzy o geologii i prehistorii omawianego regionu. Duże znaczenie dla odtworzenia życia i podstaw gospodarki mieszkańców regionu w okresie rzymskim epoki żelaza miało odnalezienie złóż rud żelaza w Rudkach, eksploatowanego i masowo wytapianego przez ludność archeologicznej kultury przeworskiej. Szczególnie wysoko należy ocenić wybitne osiągnięcia Samsonowicza, zainspirowanego hipotezami Stefana Krukowskiego, dotyczące ustalenia miejsc występowania kilku rodzajów skał krzemionkowych, powszechnie wykorzystywanych przez wiele społeczności pradziejowych. Najbardziej spektakularne stało się odkrycie zespołu kopalni krzemienia pasiastego w Krzemionkach, stanowiącego unikatowy zabytek archeologiczny, słusznie obecnie mający status pomnika historii, w 2019 r. wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako część „Krzemionkowskiego Regionu Prehistorycznego Górnictwa Krzemienia”.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY):

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Biuro personalne: wykazy i akta osobowe urzędników i pracowników naukowych 1919–1939, Akta osobowe Jana Samsonowicza, sygn. 5521.

Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie

Spuścizna po Józefie Żurowskim, sygn. SP 36.

Wykopalisko z Jakuszowic Małych na tle zabytków krajów ościennych (maszynopis).

Geologiczne i geomorfologiczne argumenty w odniesieniu do stanowiska Jakuszowice z 2 X 1921, przypisano Janowi Samsonowiczowi.

⁷⁸ K. Pawłowska, *Jan Samsonowicz*, s. 181–182.

⁷⁹ Z.J. Wójcik, *Samsonowicz Jan.*, s. 436–437.

⁸⁰ K. Pawłowska, *Jan Samsonowicz*, s. 179–188.

Inwentarze muzealne

Kartoteka Działu Archeologicznego Muzeum Narodowego w Kielcach.

Opracowania

- Bałcer B., *Materiały kloszowe z województwa kieleckiego w zbiorach państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1961, t. 27, z. 2.
- Bąbel J.T., *„Krzemionki Opatowskie”. Monument prahistorii Europy. Kopalnie krzemienia pasiastego*, Ostrowiec Świętokrzyski 2015.
- Bąbel J.T., *„Krzemionki Opatowskie”. The Earliest Beginnings of Modern Mining*, w: *New Challenges and Visions for Mining. 21st World Mining Congress. The Mine as a Witness to History and a Monument of Technology*, Kraków 2008.
- Bielenin K., *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich*, Kielce 1992.
- Borkowski W., *Prehistoric Flint Mines Complex in Krzemionki (Kielce Province)*, „Archeologia Polona” 1995, t. 33.
- Brociek W.R., *Prof. Jan Samsonowicz. Życie i działalność 1888–1957*, Ostrowiec 2008.
- Budziszewski J., *Stan badań nad występowaniem i prądziejową eksploatacją krzemieni czekoladowych*, w: *Krzemień czekoladowy w prądziejach*, red. W. Borkowski i in., Warszawa–Lublin 2008.
- Czernek D., *Starożytna kopalnia rud żelaza w Rudkach (Sosnówce), stanowisko 2/16, w świetle badań archeologicznych Stefana Krukowskiego, przeprowadzonych w latach 1933–1934*, w: *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia – metalurgia – edukacja*, red. S. Orzechowski, I. Suliga, Kielce 2006.
- Goslar T., Pazdur M.F., *Wiek radiowęglowy kopalni hematytu w Rudkach, woj. kieleckie*, w: *Materiały z sesji naukowej poświęconej pamięci prof. dr. hab. Rudolfa Jamki, 7 maja 1986 roku*, red. M. Gedl, Kraków 1988.
- Górnictwo epoki kamienia: Krzemionki – Polska – Europa. W 90. rocznicę odkrycia kopalni w Krzemionkach*, red. D. Piotrowska i in., Ostrowiec Świętokrzyski 2014.
- Kosterski-Spalski W., *Historia Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach (1908–1939)*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1962, t. 1.
- Kozłowski L., *Epoka kamienia na wydmach wschodniej części Wyżyny Małopolskiej*, Lwów–Warszawa 1923.
- Kozłowski L., *Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit)*, Lwów 1924.
- Kozłowski S.K., *Stefan Krukowski. Narodziny giganta*, Warszawa 2007.
- Kozłowski S.K., *Z problematyki polskiego mezolitu. Wybrane zagadnienia z prądziejów dorzecza górnej i środkowej Wisły we wczesnym holocenie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1969, t. 34, z. 1.
- Krukowski S., *Krzemionki Opatowskie*, Warszawa 1939.
- Krukowski S., *Pierwociny krzemieniarskie górnictwa, transportu i handlu w holocenie Polski. Wnioski z właściwości surowców i wyrobów*, „Wiadomości Archeologiczne” 1920, t. 5.

- Krukowski S., *Pierwociny krzemieniarskie górnictwa, transportu i handlu w holocenie Polski. Wnioski z właściwości surowców i wyrobów. Cz. II*, „Wiadomości Archeologiczne” 1922, t. 7.
- Krukowski S., *Pierwsza charakterystyka stanowiska kopalnianego Krzemionki na podstawie jego pozostałości naziemnych*, „Wiadomości Archeologiczne” 1932, t. 11.
- Krukowski S., *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Kielecki w r. 1922*, „Wiadomości Archeologiczne” 1923, t. 8, z. 1.
- Krukowski S., *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Warszawski-Południowy*, „Wiadomości Archeologiczne” 1921, t. 6.
- Krzemień czekoladowy w pradziejach*, red. W. Borkowski i in., Warszawa–Lublin 2008.
- Krzemień świeciechowski w pradziejach*, red. B. Matraszek, S. Sałaciński, Warszawa 2002.
- Lech J., *Do historii badań i udostępnienia neolitycznej kopalni krzemienia pasiastego w Krzemionkach*, „Archeologia Polski” 2016, t. 61.
- Lech J., *Stefan Krukowski i początki badań nad pradziejowym górnictwem krzemienia w Polsce (1919–1939)*, w: *Profesor Stefan Krukowski (1890–1982). Działalność archeologiczna i jej znaczenie dla nauki polskiej*, red. J. Lech i J. Partyka, Ojców 1992.
- Liana T., *Znaleziska a z okresu późnolateńskiego i rzymskiego z terenu województwa kieleckiego w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego*, „Wiadomości Archeologiczne” 1962, t. 28, z. 1.
- Mizerski W., *Zasługi Jana Samsonowicza dla polskiego górnictwa*, „Hereditas Minariorum” 2017, t. 4.
- Pawłowska K., *Jan Samsonowicz – badacz Gór Świętokrzyskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego” 1961, t. 31, z. 1.
- 50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia – metalurgia – edukacja*, red. S. Orzechowski, I. Suliga, Kielce 2006.
- Piotrowska D., *Krzemień pasiasty i początki badań prehistorycznego górnictwa*, w: *Górnictwo epoki kamienia: Krzemionki – Polska – Europa. W 90. rocznicę odkrycia kopalni w Krzemionkach*, red. D. Piotrowska i in., Ostrowiec Świętokrzyski 2014.
- Radwan M., *Pierwotne hutnictwo żelazne na północnym zboczu Łysogór*, „Ziemia” 1936, t. 36, nr 2–3.
- Radwan M., *Przedhistoryczne kopalnie krzemienia w pow. opatowskim*, „Ziemia” 1926, t. 11, nr 5.
- Ryszewska K., *Historia badań archeologicznych na obszarze międzyrzecza Wisły i Pilicy w XIX i na początku XX wieku*, Kielce 2013.
- Ryszewska K., *Ksiądz Władysław Siarkowski (1840–1902) jako archeolog amator*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1995, t. 13.
- Ryszewska K., *Udział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w badaniach i gromadzeniu zabytków archeologicznych na ziemiach międzyrzecza Wisły i Pilicy do 1939 r.*, „Między Wisłą a Pilicą” 2007, t. 6.
- Sałaciński S., Zalewski M., *Krzemionki*, Warszawa 1987.

- Samsonowicz J., *Historia górnictwa żelaznego na zbroczu Gór Świętokrzyskich*, „Pamiętnik Koła Kielczan” 1928, t. 2.
- Samsonowicz J., *O złożach krzemieni w utworach jurajskich północno-wschodniego zbrocza Gór Świętokrzyskich*, „Wiadomości Archeologiczne” 1923, t. 8, z. 1.
- Samsonowicz J., *O złożu hematytu w Rudkach pod Nową Słupią*, „Posiedzenia Naukowe Państwowego Instytutu Geologicznego” 1922, nr 4.
- Samsonowicz J., *Odkrycie pierwotnych złóż krzemienia „szarego biało nakrapianego”*, „Wiadomości Archeologiczne” 1924, t. 9, z. 1–2.
- Samsonowicz J., *Ogólna mapa geologiczna Polski w skali 1 : 100 000. Arkusz Opatów (pas 45, słup 33)*, Warszawa 1934.
- Samsonowicz J., Czarnocki J., *Powiat kielecki pod względem archeologicznym*, w: *Dla siebie i dla szkoły. Pamiętnik wydany staraniem pierwszych arbiturjentów Szkoły Handlowej Miejskiej w Kielcach*, Kielce 1909.
- Schild R., *Lokalizacja prahistorycznych punktów eksploatacji krzemienia czekoladowego na północno-wschodnim obrzeżeniu Gór Świętokrzyskich*, „Folia Quaternaria” 1971, nr 39.
- Siarkowski W., *Wiadomość o zabytkach przedhistorycznych w Turku (pod Leszczynami), w Morawicy i Trzcionej (pod Zagrodami) w Kieleckiem*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1887, t. 11.
- Skoczylas J., *Nauki geologiczne w Polsce 1918–1939 – problemy i kierunki badań: próba ujęcia tematu*, „Kwartalnik Nauki i Techniki” 1984, t. 29, z. 1.
- Sprawozdanie z działalności Kierownictwa Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych za rok 1925*, „Wiadomości Archeologiczne” 1929, t. 10.
- Szulczewski M., *Jan Samsonowicz 1888–1959*, w: *Portrety uczonych, Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945 (S–Ż)*, red. W. Baraniewski, W. Tygielski, A.K. Wróblewski, Warszawa 2016.
- Tymczasowe Okręgi Konserwatorskie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1920, t. 5, z. 1–2.
- Wawrzeniecki M., *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim dokonane w lipcu, sierpniu i wrześniu 1904 r. przez M. Wawrzenieckiego i S. Jastrzębowski*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1908, t. 10.
- Wawrzeniecki M., Jastrzębowski S., *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskiem dokonane przez Maryana Wawrzenieckiego i Szczęsnego Jastrzębowski w sierpniu 1902 roku*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1904, t. 7.
- Wójcik Z.J., *Samsonowicz Jan (1888–1959)* w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, red. H. Markiewicz, Wrocław 1992–1993.
- Wrońska J., *Początki działalności naukowej prof. Stefana Krukowskiego*, w: *Prof. Stefan Krukowski (1890–1982): Działalność archeologiczna i jej znaczenie dla nauki polskiej*, red. J. Partyka, J. Lech, Ojców 1992.
- Żurowski J., *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego Okręgu Zachodniomałopolskiego i Śląskiego za lata 1924–1926*, „Wiadomości Archeologiczne” 1929, t. 10.

Żurowski T., *Górnictwo krzemienia nad rzeką Kamienną*, „Światowit” 1960, t. 23.

Żurowski T., *Krzemionki Opatowskie, pomnik starożytnego górnictwa*, „Rocznik Świętokrzyski” 1962, t. 1.

Strony internetowe

Lech J., *Archeologiczne badania wykopaliskowe prehistorycznej kopalni krzemienia „Borownia” w Rudzie Kościelnej*, <http://krzemionki.pl/aktualnosci/archeologiczne-badania-wykopaliskowe-prehistorycznej-kopalni-krzemienia-borownia-w-rudzie-kościelnej> (dostęp: 20.02.2019).

O autorce:

dr hab. Katarzyna Ryszewska – archeolog i historyk, profesor w Zakładzie Historii XIX w. w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.

Zainteresowania badawcze: archeologia architektury, archeologia średniowiecza, historia archeologii w XIX i XX w., życie codzienne na ziemiach polskich w XIX w.

---

e-mail: kryszewska@ujk.edu.pl

